

První

RELATIVISTICKÝ SVĚT

Současný svět začal 29. května 1919, kdy zatmění Slunce fotografované na Princově ostrově u Západní Afriky a v Sobralu v Brazílii potvrdilo pravdivost nové teorie vesmíru. Už půl století bylo zřejmé, že Newtonova kosmologie založená na přímkách euklidovské geometrie a Galileově pojmu absolutního času potřebuje zásadní revizi. Vydržela déle než dvě stě let. V jejím rámci došlo k evropskému osvícenství, průmyslové revoluci a obrovskému rozmachu lidského vědění, svobody a blahobytu, jež charakterizovaly devatenácté století. Ale stále silnější dalekohledy odhalovaly anomálie. Zvláště planeta Merkur se za jedno století odchýlila od dráhy předpověděné podle Newtonových fyzikálních zákonů o třiačtyřicet vteřin obloukové míry. Proč?

Roku 1905 uveřejnil šestadvacetiletý německý Žid Albert Einstein, zaměstnaný tehdy na švýcarském patentním úřadě v Bernu, vědecký článek „O elektrodynamice pohybujících se těles“, který se stal známý jako speciální teorie relativity.⁽¹⁾ Einsteinova pozorování o tom, jak se za určitých okolností délky zdánlivě zkracují a hodiny zpomalují, odpovídají perspektivě při kreslení. Objev relativity času a prostoru s jeho důsledky na vnímání světa lze skutečně srovnat s malířskou perspektivou, které bylo poprvé použito v Řecku asi v letech 500–480 př. Kr.⁽²⁾

Einsteinova originalita, jež byla v podstatě jistým druhem geniality, a elegance, s jakou vedl svůj důkaz a kterou jeho kolegové srovnávali s uměleckým dílem, vzbudila rostoucí zájem po celém světě. Roku 1907 uveřejnil důkaz, že hmota má energii podle rovnice $E = mc^2$; ten se později stal východiskem závodu o atomovou pumu.⁽³⁾ Ani začátek první světové války nezabránil vědcům sledovat jeho snahy o formulaci všezahrnující obecné teorie relativity, která se týkala gravitačních polí a představovala rozsáhlou revizi Newtonovy fyziky. Roku 1915 došla do Londýna zpráva, že se mu to podařilo. Následujícího roku na jaře, kdy Britové připravovali obrovskou a katastrofální ofenzívu na Sommě, byla tato důležitá práce propašována přes Nizozemí do Cambridge do rukou Arthura Eddingtona, profesora astronomie a sekretáře Královské astronomické společnosti.

Eddington zveřejnil Einsteinovy výsledky roku 1918 v referátu pro Fyzikální společnost nazvaném „Gravitace a princip relativity“. Einstein však trval na tom, aby se jeho rovnice ověřily empirickým pozorováním, a sám k tomu účelu navrhl tři specifické testy. Ten nejdůležitější byl, že se světelný paprsek na povrchu Slunce musí ohnout o 1,745 vteřiny obloukové míry, což je gravitační odchylka oproti klasické Newtonově teorii dvojnásobná. Při experimentu bylo třeba fotografovat zatmění Slunce. Mělo nastat 29. května 1919. Ještě před koncem války zajistil královský astronom sir Frank Dyson u ustarané vlády příslib tisíc liber na financování výpravy pozorovatelů na Princův ostrov a do Sobralu.

Začátkem března roku 1919 večer před vyplutím výpravy hovořili astronomové dlouho do noci v Dysonově pracovně v královské observatoři v Greenwichi, kterou stavěl Christopher Wren* v letech 1675–6, kdy Newton ještě pracoval na své všeobecné gravitační teorii. Eddingtonův asistent E. T. Cottingham, který ho měl doprovázet, vyslovil trapnou otázku, co se stane, když měření ukáže, že odchylka neodpovídá ani Newtonovi ani Einsteinovi, nýbrž že je dvojnásobkem Einsteinových výpočtů. Dyson odpověděl: „Pak se tedy Eddington zblázní a vy se budete muset vrátit domů sám.“ Podle Eddingtonova deníku byla na Princově ostrově 19. května dopoledne velká bouře. Obloha se vyjasnila před zatměním ve 13 hodin 30 minut. Eddington měl na fotografování pouhých osm minut. „Zatmění jsem neviděl, musel jsem vyměňovat desky... Udělali jsme šestnáct snímků.“ Pak je šest nocí vyvolával, vždy dvě až tři za noc. Večer 3. června, když předtím celý den proměřoval vyvolané snímky, se obrátil na kolegu: „Cottinghame, nebudete muset jezdit domů sám. Einstein měl pravdu.“⁽⁴⁾

Výprava prokázala platnost dvou Einsteinových testů, které byly znovu potvrzeny při zatmění v září roku 1922 W. W. Campbellem. O Einsteinově vědecké přísnosti svědčí to, že odmítl uznat platnost své teorie, dokud nebude potvrzena třetí ověřovací zkouškou (rudý posuv). „Kdyby se ukázalo,“ píše 15. prosince 1919 Eddingtonovi, „že tento jev v přírodě neexistuje, museli bychom celou teorii zavrhnout.“ Rudý posuv však byl potvrzen roku 1923 hvězdárnou na Mount Wilson a od té doby empirických důkazů teorie relativity stále přibývalo; nejpozoruhodnější byl gravitační optický systém kvazarů identifikovaný v letech 1979–80.⁽⁵⁾ Einsteinovo profesionální hrdinství nezůstalo v té době bez povšimnutí. Na vídeňské univerzitě to byl pro mladého filozofa Karla Poppera** a jeho přátele velký

* *Sir Christopher Wren* [ren] (1632–1723), slavný anglický architekt. Po požáru Londýna 1666 navrhl velký počet staveb města včetně katedrály sv. Pavla.

** *Sir Karl Popper* (1902–), britský filozof narozený ve Vídni, profesor na London School of Economics. Nejdůležitější díla: *The Logic of Scientific Discovery* (1934), *The Open Society and its Enemies* (1945), *Conjectures and Refutations* (1963), *Objective Knowledge* (1972).

zážitek, který měl trvalý vliv na jeho intelektuální vývoj. „Největším dojmem na mě zapůsobilo,“ píše Popper později, „že Einstein jasně prohlásil, že bude považovat svou teorii za neudržitelnou, neobstojí-li v určitých kontrolních zkouškách... To byl přístup, který se zásadně lišil od dogmatismu Marxova, Freudova, Adlerova* a jejich stoupců. Einstein vítal kritické experimenty: jejich souhlas s vlastními výpočty však zdaleka nepovažoval za potvrzení své teorie, a naopak pokud by nesouhlasily, byl první ochoten prohlásit, že jeho teorie neplatí. To, myslím, je pravý vědecký přístup.“⁽⁶⁾

Einsteinova teorie a Eddingtonova výprava vzbudily v roce 1919 na celém světě obrovský zájem. Nikdy předtím ani potom se o žádném vědeckém podniku tolik nepsalo a nemluvalo. Od června do září, kdy bylo na přeplněném zasedání Královské astronomické společnosti v Londýně potvrzení teorie oficiálně vyhlášeno, napětí neustále rostlo. A. N. Whitehead**, který na zasedání byl, je přirovnává k řeckému dramatu:

Byli jsme chórem, který komentuje rozhodnutí osudu vyjádřené touto událostí vrcholného významu. Už samotný průběh měl v sobě cosi dramatického: tradiční ceremoniál v pozadí s Newtonovým obrazem, který nám měl připomenout, že největší z vědeckých generalizací podstoupí teď, po víc než dvou staletích, první úpravu. Velká dobrodružná výprava ducha konečně přistála u domácích břehů.⁽⁷⁾

Od této chvíle se z Einsteina stal nadnárodní hrdina, vítaný na všech světových univerzitách, obklopený davem, kdekoli se objevil, archetyp vědce filozofa, jehož zamýšlenou tvář znaly stamilióny lidí. Vliv jeho teorie byl okamžitý, ve svém rostoucím účinku nezměřitelný. Stala se názorným příkladem jevu, který Karl Popper později popsal jako zákon nezamýšleného účinku. Bezpočet knih se snažil pokud možná jasně vysvětlit, jak obecná teorie relativity změnila Newtonovy představy, na jejichž základě většina lidí chápe okolní svět, a jak se tyto změny projeví. Einstein sám to shrnul takto: „Princip relativity v nejširším smyslu je vyjádřen větou: Veškeré fyzikální jevy jsou takové povahy, že vylučují pojem absolutního pohybu; nebo kratčeji, ale méně přesně: Absolutní pohyb neexistuje.“⁽⁸⁾ O několik let později zaslal americký architekt R. Buckminster Fuller japonskému výtvarníkovi Isamu Nogučimu slavný telegram, v němž vysvětlení Einsteinovy základní rovnice mistrovsky zhustil do 249 slov.

Pro většinu lidí, kterým byla newtonská fyzika se svými přímkami a pravými úhly dokonale srozumitelná, se relativita stala jen neurčitým zdrojem znepokojení. Chápali ji tak, že absolutní čas a absolutní délka

* Alfred Adler (1870–1937), rakouský psychiatr a psycholog, žák S. Freuda

** Alfred North Whitehead (1861–1947), britský matematik, logik a filozof. Spolupracoval s Bertrendem Russellem na logickém spise *Principia Mathematica*.

už neplatí, že pohyb je křivočarý. V kosmickém dění najednou přestala existovat jistota. „Doba se vymkla z kloubů,“ poznamenal kdysi smutně Hamlet. Teď to bylo, jako by se zemská osa vymkla z ložisek a Země se potácela vesmírem bez uznávaných měřítek a pravidel. Začátkem dvacátých let se poprvé mezi obyčejnými lidmi objevoval názor, že žádné absolutní hodnoty nejsou. A že to platí nejen o času a prostoru, ale i o dobru a zlu a vědění a vůbec o všech hodnotách. Relativita se začala omylem – a možná osudově – zaměňovat za relativismus.

Toto nepochopení veřejnosti nesklíčovalo nikoho víc než samotného Einsteina. Neustálá propagace omylů, k nimž jeho práce zřejmě zavedla příčinu, ho doháněla k zoufalství. 9. září 1920 píše svému kolegovi Maxi Bornovi:* „Jsem jako ten člověk v pohádce, který svým dotykem mění všechno v zlato: jenže v mém případě zas noviny mění všechno v blábol.“⁽⁹⁾ Einstein nebyl ortodoxní žid, ale v Boha věřil. Byl plně přesvědčen o absolutní platnosti práva a bezpráví. Jako vědec hledal celý život nejenom pravdu, ale i jistotu. Tvrdil, že svět lze rozdělit na sféru subjektivní a objektivní a o objektivní že je nutno vypovídat s největší možnou přesností. Ve vědeckém (nikoli filozofickém) smyslu byl determinista. V dvacátých letech odmítl princip neurčitosti** kvantové mechaniky jako nepřijatelný a rozporný. Neustále až do své smrti roku 1955 se jej snažil vyvrátit tím, že základem fyziky učiní zobecněnou teorii pole. Bornovi napsal: „Vy věříte v Boha, který vrhá kostky, kdežto já v dokonalou zákonitost a řád světa, který existuje objektivně a který se snažím svou spekulativní fantazií odhalit. Tato má víra je pevná, ale současně doufám, že někdo objeví realističtější nebo řekněme raději konkrétnější přístup, než bylo osudem určeno mně.“⁽¹⁰⁾ Einsteinovi se však vytvořit zobecněnou teorii pole ani v dvacátých letech ani později nepodařilo. Dožil se toho, že mravní relativismus, který považoval za společenské zlo, se rozšířil po celém světě, a dožil se také toho, že jeho osudová rovnice vyvolala hrozbu nukleární války. Ke konci života občas říkával, že měl být jen obyčejným hodinářem.

Einstein, který se stal v roce 1919 známým po celém světě, je názorným dokladem dvojznačného vlivu velkých vědeckých objevů na lidstvo. Na jedné straně mění vnímání hmotného světa a pomáhají nám ho zvládnout. Na druhé straně však také působí na naše myšlení. Tento druhý účinek je drastičtější než první. Geniální objevy rozhodují, ať v dobrém či ve zlém, o osudech národů daleko víc než státníci a vojevůdci. Galileův empirismus byl kvasem přírodní filozofie sedmnáctého století, která vedla

* *Max Born* (1882–1970), německý fyzik, laureát Nobelovy ceny. Zabýval se teorií relativitivy a kvantovou mechanikou.

** Princip neurčitosti formuloval roku 1927 německý fyzik *Werner Heisenberg* (1901–1976), jeden ze zakladatelů kvantové mechaniky a laureát Nobelovy ceny.

k vědecké a průmyslové revoluci. Newtonova fyzika tvořila rámec osvícenství osmnáctého století a přispěla tak k zrodu nacionalismu a revolučních hnutí. Darwinovo učení o přežití nejschopnějšího se stalo základním kamenem marxistického pojmu třídního boje a hitlerovského rasismu. Politické a společenské důsledky darwinismu se ovšem teprve projeví, jak ukážeme v následujících kapitolách. A tak i reakce široké veřejnosti na Einsteinovu relativitu byla jednou z hlavních složek, které formovaly historii dvacátého století. Byl to nůž, který v rukou nic netušícího vědce pomohl odříznout společnost od tradičních kořenů křesťanské víry a morálky.

Vliv relativity byl zvlášť silný, protože se dostavil v podstatě v stejné době jako oficiální uznání freudismu. Když Eddington ověřoval Einsteinovu obecnou teorii relativity, bylo Sigmundu Freudovi už hodně přes padesát. Většinu svých základních prací napsal na přelomu století. *Výklad snů* vyšel už v roce 1900. Freud byl známou osobností a předmětem vědeckých sporů v odborných lékařských a psychiatrických kruzích, založil vlastní školu a před první světovou válkou předváděl efektní teologické disputace se svým nejlepším žákem Carlem Jungem. Jeho myšlenky se však dostaly do oběhu jako obecné platidlo teprve koncem války.

Bylo to proto, že nadměrné napětí dlouhotrvající zákopové války vedlo k duševním poruchám, které vzbudily pozornost. Tehdy se tomu říkalo frontový nervový otřes. Synové vážených vojenských hodnostářů, kteří se hlásili jako dobrovolníci, bojovali s příslovečnou chrabrostí a dostávali válečná vyznamenání, se najednou hroutili. Nebyli zbabělí ani pomatení. Freud už dlouho doporučoval psychoanalýzu jako kulturnější alternativu místo „hrdinských“ léčebných metod, kterými byly drogy, týrání a elektrické šoky. Těchto prostředků se užívalo hojně a v dávkách, které se postupem války stále zvyšovaly, ale výsledky byly čím dál tím horší. Pacient při zesílení elektrického proudu buď zemřel, nebo jako kdysi oběti inkvizice spáchal sebevraždu, aby se vyhnul dalšímu „lčeni“. Příbuzní těchto nešťastníků rozezlení zvěrstvy, k nimž docházelo ve vojenských nemocnicích a zejména na psychiatrickém oddělení vídeňské Všeobecné nemocnice, donutili roku 1920 rakouskou vládu, aby ustanovila vyšetřovací komisi, jejímž členem byl také Freud.⁽¹¹⁾ Spor, který to vyvolalo, sice nikam nevedl, ale pomohl Freudovi, že se stal světově známým. Po vědecké stránce znamenal pro něj rok 1920 zásadní krok vpřed: přijala ho První psychiatrická klinika v Berlíně a jeho žák a budoucí životopisec Ernest Jones začal vydávat mezinárodní časopis pro psychoanalýzu.

Ale ještě pozoruhodnější a daleko důležitější bylo to, že Freudovy práce a myšlenky objevili vzdělanci a umělci. Havelock Ellis* v té době k nemalému Mistrovu rozhořčení prohlásil, že Freud není vědec, ale velký

* *Havelock Ellis* (1859–1939), anglický esejista, autor prací o sexuální psychologii

umělec.⁽¹²⁾ Po zkušenosti osmdesáti let se nakonec ukázalo, že jeho terapeutické metody jsou nákladné omyly, které se hodí spíš k utěšování nešťastných než k léčbě nemocných.⁽¹³⁾ Dnes víme, že mnoho základních myšlenek psychoanalýzy postrádá biologické opodstatnění. Freud je také formuloval před zpřístupněním Mendelových* genetických zákonů, před chromozomovou teorií dědičnosti a před objevem vrozených metabolických vad, hormonů a funkce nervových impulsů, což všechno narušuje jejich platnost. Sir Peter Medawar** napsal, že psychoanalýza je příbuzná mesmerismu a frenologii: obsahuje ojedinělá zrnka pravdy, ale vcelku je to teorie klamná.⁽¹⁴⁾ Mladý Karl Popper v té době správně upozornil, že Freudův vztah k vědeckému důkazu se velmi liší od Einsteinova a že je blízký Marxovu. Freud ani zdaleka neformuloval své teorie s konkrétním uchovitelným obsahem, který by umožňoval empirické ověření nebo vyvrácení. Naopak jeho teorie jsou všeobecné a vůbec nepřipouštějí nějakou kontrolní zkoušku. A jestliže se vyskytl důkaz, který by je mohl ohrozit, Freud – přesně jako marxisté – neváhal své učení příslušným způsobem upravit. Tak se freudovská ideologie neustále rozpínala a vzlínala jako náboženský systém ve stadiu počátečního utváření. Jak se také dalo čekat, interní kritikové typu Jungova byli považováni za heretiky, kdežto externí jako Havelock Ellis za nevěřící. V podstatě se Freud projevoval jako moderní ideologický mesiáš nejhrubšího ražení – měl totiž trvalou tendenci považovat všechny, kdo s ním nesouhlasili, za slabomyslné, které je třeba léčit. Ellisovo zneuctění své vědeckosti například odsoudil jako „vysoce sublimovanou formu odporu“.⁽¹⁵⁾ „Mám chuť,“ napsal Jungovi, „nakládat s těmito vzdornými kolegy přesně tak, jako jednáme s pacienty ve stejné situaci.“⁽¹⁶⁾ O dvě desetiletí později představa, že nesouhlas je nutno považovat za duševní chorobu, která vyžaduje nucený pobyt na psychiatrických klinikách, rozkvetla do nového způsobu politického útlaku v Sovětském svazu.

Bylo-li ve Freudově díle vědy pramálo, vyznačovalo se zato literárními a imaginativními hodnotami prvního řádu. Jeho jazyk a styl byly perfektní a vynesly mu nejvyšší německé uznání za literaturu, totiž Goethovu cenu města Frankfurtu. Také se dobře překládal. Převody existujících freudovských textů do angličtiny se v dvacátých letech vyráběly téměř na běžícím pásu. Freud ovšem své dílo neustále rozšiřoval ve snaze, aby jeho myšlenky zabraly co nejširší prostor lidské činnosti a zkušenosti. Byl gnostik. Věřil, že existuje skrytá struktura vědění, kterou lze pomocí speciálních technik jeho výroby rozeznat pod povrchem věcí. Východiskem je sen. „Sen,“ napsal,

* *Johann Gregor Mendel* (1822–1884), opat augustiniánského kláštera v Brně, zakladatel nauky o dědičnosti. Jeho práce zprvu zapadly a byly objeveny až 16 let po jeho smrti.

** *Sir Peter Brian Medawar* (1915–), anglický zoolog. Spolu se sirem Macfarlanem Burnetem dostal roku 1960 Nobelovu cenu za objevy v imunologii.

„se strukturálně neliší od neurotických symptomů. Může se zdát jako tyto symptomy divný a nesmyslný; pokud jej však zkoumáme technikou, jež není nepodobná psychoanalytické metodě volných asociací, pronikneme od jeho *evidentního obsahu* k jeho *latentnímu smyslu* či skryté myšlence.“⁽¹⁷⁾

Gnose přitahovala intelektuály odjakživa. Freud představoval její zvlášť výraznou odrůdu. Měl vynikající nadání používat klasických narážek a obrazů v době, kdy se všichni vzdělaní lidé pyšnili znalostí řečtiny a latiny. Rychle pochopil důležitost, kterou připisovala mýtům nová generace sociálních antropologů jako sir James Frazer*, jehož *Zlatá ratolest* začala vycházet roku 1890. Smysl snů, funkce mýtů – do této husté kaše přimíchal Freud ještě všemocný elixír sexu, který je podle něho základem veškerého lidského chování. Válka dovolila mluvit o sexuálních otázkách nahlas: v poválečném období se dokonce diskuse na toto téma začaly tisknout. Byla to doba Freudovi příznivá. Kromě literárního nadání měl určitou zručnost i v psaní senzačních novinářských článků. Dovedl tvořit nová slova. Razil atraktivní hesla. Obohatil jazyk výrazy „nevědomí“, „dětská sexualita“, „Oidipův komplex“, „komplex méněcennosti“, „komplex viny“, „ego“, „id“, „superego“, „sublimace“ a „hlubinná psychologie“. Některé z jeho charakteristických myšlenek jako sexuální výklad snů nebo takzvané freudovské přecheknutí se staly módou v intelektuálních kruzích. Freud věděl dobře, co znamená jít s duchem doby. Roku 1920, ještě ve stínu sebevražedné evropské války, napsal *Za hranicí libosti*, kde zavedl pojem „instinkt smrti“, záhy vulgarizovaný na „touhu po smrti“. V dvacátých letech, kdy se zejména mezi vzdělanci projevil náhlý úpadek náboženského přesvědčení, se Freud zabýval pitváním náboženství, v němž viděl pouhý lidský výtvor. V *Budoucnosti iluze* (1927) pojednal o lidských nevědomých snahách mírnit neštěstí. Napsal: „Snaha zajistit si ochranu před utrpením šalebným přetvořením skutečnosti je společná značnému množství lidí. Všechna náboženství musí být zařazena mezi davové iluze tohoto druhu. Je ovšem zbytečné dodávat, že ten, kdo této iluzi podléhá, si její klamnost neuvědomuje.“⁽¹⁸⁾

Byl to zřejmě hlas nové doby. Nestalo se poprvé, že padesátiletý prorok, který strávil dlouhý čas na poušti, najednou našel nadšené posluchače mezi zlatou mládeží. Na freudismu byl pozoruhodný právě jeho proteovský charakter a jeho všudypřítomnost. Měl, jak se zdálo, nové a zajímavé vysvětlení pro všechno. A poněvadž Freud dovedl využít nové tendence řady akademických oborů, vznikala dojem, že s geniální jasnozřivostí a suverenitou mistra předkládá myšlenky, které už byly zpola formulovány

* Sir James G. Frazer (1854–1941), skotský antropolog, autor řady prací o primitivním náboženství a mytologii, zejména díla *The Golden Bough*

v hlavách elity. „Tohle jsem si vždycky myslel!“ horuje André Gide* ve svém deníku. Začátkem dvacátých let mnoho intelektuálů zjistilo, že vlastně byli freudovci celá léta, aniž to věděli. Odezva byla zvláště silná mezi spisovateli od mladého Aldouse Huxleyho,** který v roce 1921 vydal svůj oslnující román *Crome Yellow* (*Žlutý Crome*), až po chmurně konzervativního Thomase Manna*** pro něhož byl Freud orákulem.

Einsteinův a Freudův vliv na intelektuály a tvůrčí umělce byl tím větší, že si s příchodem normálního života v míru uvědomili, že v světové kultuře došlo a stále dochází k zásadní revoluci a že relativita a freudismus jsou, jak se zdá, její předzvěsti i ozvěnou. Tato revoluce měla kořeny hluboko v předválečných letech. Existovala už v roce 1905, kdy její chválu vytruboval v svém projevu nikoli nepříhodně právě impresáριο *Ruského baletu* Sergej Ďagilev:****

Jsmo svědky vrcholné chvíle dějinného hodnocení ve jménu nové a neznámé kultury, kterou vytvoříme a která nás také smete. A proto beze strachu a pochybností připíjím rozvalinám nádherných paláců i novým příkázáním nové estetiky. Jediné přání, které já, nenapravitelný požitkář, mohu vyslovit, je, aby nastávající zápas nezničil příjemné stránky života a aby smrt byla tak krásná a světlá jako zmrtvýchvstání.⁽¹⁹⁾

V době, kdy Ďagilev takto mluvil, se v Paříži konala první výstava fauvistů. Roku 1913 tam uvedl Stravinského⁺ *Svěcení jara*; Arnold

* André Gide (1869–1951), francouzský romanopisec, dramatik, esejista a kritik, laureát Nobelovy ceny za literaturu (1947). Zkoumal zejména konflikt mezi sebeuplatněním a konvenční morálkou.

** Aldous Huxley (1894–63), anglický spisovatel žijící od roku 1939 v Kalifornii. Nejznámějším románem je antiutopie *Brave New World* (*Krásný nový svět*), který vyšel dvakrát česky pod nepříliš šťastným názvem *Konec civilizace*. V posledních letech života studoval parapsychologii a účinky drog, zejména LSD, (*Heaven and Hell and the Doors of Perception – Nebe a peklo a dveře vnímání*).

*** Thomas Mann (1875–1955), německý spisovatel, nositel Nobelovy ceny, emigroval z nacistického Německa, dočasně přijal čs. občanství, zemřel v Americe. Hlavní romány: *Buddenbrookovi*, *Doktor Faustus*, *Kouzelný vrch*, *Josef a jeho bratři*.

**** Sergej Pavlovič Ďagilev (1872–1929), zakladatel slavné skupiny *Ballet Russe*, jejímiž členy byli např. Nižinskij a Pavlovová a pro kterou pracovali malíři jako Picasso, Rouault, Braque a skladatelé jako Stravinskij, Debussy, Prokofjev.

+ Igor Fjodorovič Stravinskij (1882–1971), ruský skladatel, většinu života strávil ve Francii a v Americe. Pro Ďagileva napsal balety *Pták Ohnivák*, *Petruška*, *Svěcení jara*. Následovala neoklasicistická díla jako *Oedipus Rex* a *Žalmová symfonie*, *Život prostopášíka*, *Canticum sacrum* aj.

Schönberg* už tehdy vydal své atonální *Tři klavírní skladby* a Alban Berg** smyčcový kvartet opus 3 a Henri Matisse*** vynalezl název kubismus. Roku 1909 futuristé uveřejnili svůj manifest a Kurt Hiller založil v Berlíně Nový klub, centrum uměleckého směru, který byl roku 1911 poprvé nazván expresionismem.⁽²⁰⁾ Skoro všechny významné tvůrčí osobnosti dvacátých let už publikovaly, vystavovaly nebo vystupovaly před rokem 1914, takže z tohoto hlediska byl modernismus jevem předválečným. Bylo však třeba zoufalých křečí velkého zápasu a pádu režimů, aby modernismus získal radikální politický rozměr, který mu dosud chyběl, a vůli vybudovat na troskách světa nový řád. Elegický, ba dokonce bojácný tón Ďagilevovy řeči z roku 1905 byl neobyčejně výstižný. Kulturní a politické změny se nedaly oddělit, stejně jako se v letech 1790 až 1830 nedal oddělit revoluční neklid od romantismu. James Joyce,**** Tristan Tzara⁺ a Lenin byli emigranti sídlící roku 1916 v Curychu. Čekali, až přijde jejich čas.⁽²¹⁾

Koncem války vstoupil modernismus za všeobecné pozornosti tak říkájíc na prázdné jeviště. Večer 19. listopadu 1918 se sešla v budově Říšského sněmu v Berlíně Expresionistická rada intelektuálů a žádala znárodnění divadel, státní subvence pro umělecká povolání a zrušení všech akademií. Surrealismus, který se hodil k výtvarnému vyjadřování Freudových myšlenek – i když vznikl zcela nezávisle – měl svůj vlastní akční program stejně jako futurismus a dada. Ale to všechno byla jen pěna na povrchu. Hlouběji to byla právě ztráta časové a prostorové orientace způsobená relativitou a sexuální gnose Freudova, která charakterizovala novou tvorbu. 23. června 1919 vydal Marcel Proust prózu *Ve stínu kvetoucích dívek*, jež znamenala začátek rozsáhlého experimentu s roztrhaným časem a podprahovými sexuálními emocemi a byla názornou ukázkou nových zájmů. O půl roku později, 10. prosince, dostal cenu bratří Goncourtů a tržiště francouzské literatury se definitivně posunulo směrem od velkých osobností devatenáctého století.⁽²²⁾ Nová díla četlo samozřejmě jen několik

* Arnold Schönberg (1874–1951), rakouský skladatel a hudební teoretik, tvůrce dodekafonie. Psal sborovou, komorní a orchestrální hudbu včetně nedokončené opery *Mojžíš a Áron*. Od roku 1933 žil ve Spojených státech.

** Alban Berg (1885–1935), nejúspěšnější rakouský skladatel Schönbergovy školy. Expresionistické opery *Vojcek* (1921) a *Lulu* (1935), houslový koncert, komorní hudba, písně

*** Henri Matisse (1869–1954), francouzský malíř a grafik, spoluzakladatel skupiny fauvistů. Maloval krajiny, zátiší, figurální kompozice, nástěnné malby, dekorace a ilustrace.

**** James Joyce (1882–1941), irský spisovatel, hluboce ovlivnil vývoj románu použitím nových experimentálních technik jako proud vědomí, parodie a konstrukce nových slov. Hlavní díla: povídky *Dublňané*, autobiografický román *Portrét umělce jako mladého muže*, *Odyseus* a v podstatě nepřeložitelná lingvistická kuriozita *Finnegans Wake* (*Plačky nad Finneganem*).

+ Tristan Tzara (1896–1963), francouzský básník rumunského původu, zakladatel dadaismu (1916)

málo vyvolených. První svazek musel Proust* vydat na vlastní náklady a prodával jej za třetinu výrobních výloh (ještě roku 1956 mělo kompletní *Hledání ztraceného času* odbyt menší než 10 000 souborů ročně.⁽²³⁾ James Joyce, který též pracoval v Paříži, se nesměl na britských ostrovech vydávat. Jeho *Odysseus* dokončený roku 1922 byl tištěn soukromě a pašován přes Kanál. Ale význam knihy se tím nezmenšil. Žádný jiný román nebyl přesvědčivějším dokladem, jak hluboko pronikly Freudovy pojmy do jazyka literatury. Téhož roku 1922 básník T. S. Eliot,** teprve nedávno uznáný za mluvčího doby, napsal, že „Odysseus zničil celé devatenácté století“.⁽²⁴⁾ Proust a Joyce, oba velcí průkopníci a novátoři, neměli v světovém názoru, který bezděčně sdíleli, pro vzájemný vztah místo. Setkali se 18. května 1922 v Paříži po premiéře Stravinského *Lišáka* na večírku, který byl pořádán pro Ďagileva a jeho soubor a kterého se zúčastnil též skladatel a autor výpravy Pablo Picasso. Proust, který už urazil Stravinského, nabídl pošetile Joyceovi, že ho vezme svým taxíkem domů. Cestou ho opilý Ir ujistil, že od něho nečetl ani řádku, a dopálený Proust, ještě než dojeli do hotelu Ritz, kde měl dojednáno, že mu kdykoli v noci dají najíst, mu tento kompliment s gustem oplatil.⁽²⁵⁾ Za půl roku zemřel, ale ještě předtím ho slavný matematik Camille Vettard nadšeně prohlásil ve svém eseji za literárního vykladače Einsteinova.⁽²⁶⁾ Joyce ho odbyl v *Plačkách nad Finneganem* slovní hříčkou: „*Prost bitte*“.

Představa, že spisovatelé jako Proust a Joyce „zničili“ devatenácté století, jak to zcela určitě učinili Einstein a Freud, není tak fantastická, jak by se mohlo zdát. V devatenáctém století vyvrcholila filozofie osobní odpovědnosti zásadou, že každý sám skládá účty ze svých činů – což bylo společným dědictvím křesťanství a antiky. Lionel Trilling*** analyzuje Eliotův soud o Odysseovi a připomíná, že v devatenáctém století mohl přední kritik jako Walter Pater**** ve své *Renesanci* hodnotit schopnost „hořet tvrdým diamantovým plamenem“ jako „životní úspěch“. „V devatenáctém století“, píše Trilling, „i duch tak vytříbený a nestranný považoval za samozřejmé, že lze posoudit, zda něčí život byl úspěšný nebo neúspěšný.“⁽²⁷⁾ Román devatenáctého století se v podstatě zabýval mravním či duchovním

* *Marcel Proust*, (1871–1922), francouzský romanopisec. Sedmidílný cyklus *Hledání ztraceného času* měl silný vliv na vývoj moderního románu subjektivním pojmáním času (vybavování minulosti vzpomínkovými asociacemi, prolínání časových rovin).

** *Thomas Stearns Eliot* (1888–1965), anglický básník, dramatik a kritik, narozený v USA, nositel Nobelovy ceny. Básně: *Prufrock a další pozorování*, *Pustina*, *Popeleční středa*, *Čtyři kvartety*. Dramata: *Vražda v katedrále*, *Rodinné shromáždění*, *Koktejlová společnost*, *Prokurista*, *Zasloužilý státník*.

*** *Lionel Trilling* (1905–1975), americký kritik a autor

**** *Walter Pater* (1839–1894), oxfordský klasický filolog, teoretik a historik umění, propagátor zásady „umění pro umění“

úspěchem jednotlivce. *Hledání ztraceného času* a *Odyseus* nejenom zavedly antihrdinu, ale rozbily též individuální hrdinství jako ústřední motiv imaginativní tvorby a projevíly opovržlivý nezáměr o mravní rovnováhu a soudy. Projev svobodné vůle přestal být nejzajímavějším rysem lidského chování.

To všechno bylo v plné shodě s novými silami utvářejícími dobu. Marxismus, který se teprve opatrně uvelebil v křesle moci, byl další formou gnose, která tvrdila, že dokáže proniknout přes empirický povrch věci k skryté pravdě vespod. Slovy, jež nápadně předjímají dříve citovanou větu z Freuda, prohlašuje Marx: „*Výsledná povaha ekonomických vztahů*, jak ji vidíme na povrchu, ... se velmi liší od jejich *vnitřní skryté, avšak podstatné struktury*: je de facto jejím pravým opakem.“⁽²⁸⁾ Na povrchu se zdá, že lidé uplatňují svou svobodnou vůli, činí rozhodnutí, určují události. Avšak ti, kdo se vyznají v metodách dialektického materialismu, vidí, že takoví lidé, byť sebemocnější, jsou pouhými trosečníky, kteří se zmítají v příboji neúprosných ekonomických sil sem a tam. Jejich předstírané chování pouze zakrývá třídní znaky, které si vůbec neuvědomují a proti nimž jsou bezmocní.

Podobně i ve freudovské analýze bylo svědomí tvořící jádro křesťanské etiky a hybnou páku jednotlivcových snah odbyto jako pouhé kolektivně vytvořené bezpečnostní zařízení, které má chránit civilizaci před lidskou agresivitou. Freudismus se vykládal různě, ale jeho podstatou, pokud nějakou měl, byl popis viny. „Napětí mezi strohým superego a ego, které mu podléhá“, napsal Freud roku 1920, „nazýváme pocitem viny... Civilizace zvládá nebezpečnou touhu člověka po agresí tím, že ji oslabuje a odzbrojuje, a tím, že v jeho nitru zřídila jako posádku v dobytém městě dozorcí instituci.“ Pocit viny tedy není znamením neřesti, nýbrž ctnosti. Superego neboli svědomí je drastická cena, kterou každý z nás platí za udržování civilizace, a tato potupná daň se bude s postupem civilizace zvyšovat: „Vnější nejistota ohrožení byla nahrazena trvalou nejistotou vnitřní, napětím pocitu viny.“ Freud se vyjádřil, že hodlá dokázat, že pocity viny nelze zdůvodnit žádnou lidskou slabostí a že jsou „nejdůležitějším problémem civilizačního vývoje“.⁽²⁹⁾

Je možné, jak už tenkrát soudili sociologové, že společnost má kolektivní vinu tím, že vytvořila podmínky, v nichž zločiny a neřesti jsou nevyhnutelné. Ale osobní pocity viny jsou iluze, kterých se člověk musí zbavit. Nikdo není vinen jako individuum; vinni jsme všichni jako celek.

Marx, Freud i Einstein měli pro dvacátá léta vesměs totéž poselství: Svět není takový, jak se zdá. Smyslům, jejichž vjemy vytvářejí náš pojem času a prostoru, správnosti a nesprávnosti, práva a bezpráví a dávají základ lidskému vztahu k společnosti, těmto smyslům se nedá věřit. Kromě toho se marxistická a freudovská analýza spojily, aby podryly, každá po svém,

vysoce vyvinutý smysl osobní odpovědnosti a povinnosti vůči ustálenému a objektivně platnému právnímu řádu, který byl centrem civilizace devatenáctého století. Dojem, který si lidé odvodili z Einsteina, že totiž měření všech hodnot ve vesmíru je relativní, tuto vidinu morální anarchie – jež zároveň skličovala i rozradostňovala – jen potvrzoval.

„A nebyla do světa vpuštěna pouhá anarchie?“ ptá se roku 1916 W. B. Yeats.* Mnoha lidem se válka zdála největší kalamitou od pádu Říma. Německo ji chtělo ze strachu a ctižádosti, Rakousko z rezignace a zoufalství; ostatní válčící státy ji nechtěly. Válkou vrcholila v německé filozofii vlna pesimismu, který byl v předválečném období její hlavní charakteristikou. Německý pesimismus, jenž příkře kontrastoval s optimismem založeným na politických změnách a reformách ve Spojených státech, Británii, Francii, a dokonce i v Rusku deset let před rokem 1914, se neomezoval jen na inteligenci; vyskytoval se ve všech vrstvách německé společnosti, zejména nahoře. Pár týdnů před vypuknutím světových jatek zachytil Kurt Riezler, sekretář a důvěrník německého říšského kancléře Bethmanna-Hollwega, ve svých poznámkách ponuré zalíbení, s jakým jeho pán kormidloval Německo a Evropu do propasti. 7. července 1914: „Kancléř předpokládá, že válka, ať dopadne jakkoli, skončí vyvrácením všeho, co existuje. Současný svět je velmi zastaralý a bez naděje.“ 27. července: „Osud mocnější než lidské síly visí nad Evropou a naším národem.“⁽³⁰⁾ Bethmann-Hollweg se narodil téhož roku jako Freud a budil dojem, jako by zosobňoval instinkt smrti, který Freud vymyslel koncem strašného válečného desetiletí. Jako většina vzdělaných Němců četl *Degeneraci* Maxe Nordaua** z roku 1895 a znal degenerativní teorie italského kriminologa Cesare Lombrosa.*** Válka neválka, lidstvo nezadržitelně upadá; civilizace spěje ke zkáze. Takové myšlení bylo v střední Evropě běžné a připravovalo užaslý souhlas se *Zánikem Západu* Oswalda Spenglera,**** shodou okolností připraveného k vydání roku 1918, kdy předpověděná sebevražda už byla dokonána.

V Británii byl jediným významným spisovatelem, kterého se dotkl tento pesimismus, Joseph Conrad⁺ (rodem Polák). Zabudoval jej do řady

* *William Butler Yeats* (1865–1939), irský básník a dramatik, nositel Nobelovy ceny, představitel irské národní obrody

** *Max Simon Nordau* (1849–1923), německý spisovatel maďarského původu, vůdce sionistického hnutí

*** *Cesare Lombroso* (1836–1909), italský lékař a kriminolog. Vysvětloval zločinnost vrozenými vlastnostmi pachatele.

**** *Oswald Spengler* (1880–1936), německý filozof dějin a kultury. V díle *Untergang des Abendlandes* dokazoval, že civilizace procházejí cyklickými obdobími růstu a rozkladu.

+ *Joseph Conrad*, vl. jm. *Teodor Józef Konrad Korzeniowski* (1857–1924), anglický spisovatel polského původu. V románech a povídkách, které vynikají poutavostí děje a hlubokým psychologickým ponorem, mistrně zachytil svět námořníků a život v zámoří.

neobyčejných románů jako *Nostromo* (1904), *Tajný agent* (1907), *Před očima Západu* (1911), *Vítězství* (1915). Tato zoufalá politická kázání hlásala pod záminkou smyšleného příběhu totéž, co se roku 1924 snažil střední Evropě sdělit Thomas Mann v *Kouzelném vrchu* (jak sám prohlásil o dva roky později v předmluvě k německému překladu *Tajného agenta*). Pro Conrada byla válka jen potvrzením nenapravitelné situace člověka. S odstupem šedesáti let lze dnes konstatovat, že Conrad je jediný uznávaný spisovatel té doby, jehož pohled zůstává v každém směru jasný a pravdivý. Freudovy myšlenky považoval jen za kouzelnickou atrakci; marxismus odmítl jako zlovolný nesmysl, který určitě zplodí zrudnou tyranii. Válka ukázala lidskou slabost, ale jinak nevyřešila nic, nevedla k ničemu. Obrovské plány na reformu, léky na všechna zla, účinná „řešení“, byly jen samé žvásty. 23. října 1922 v dopise Bertrandu Russellovi* (který předkládal nová „řešení“ ke Conradově poslední knize *Problém Číny*) napsal: „V žádné knize a v žádném projevu jsem nikdy nenašel nic tak přesvědčivého, aby mě to aspoň na chvíli zbavilo hlubokého pocitu osudovosti, kterému je podřízen tento lidmi zabydlený svět. Jediným lékem pro Čínany i pro nás ostatní je změna smýšlení. Jenže když se dívám na historii posledních dvou tisíc let, myslím, že není důvodu, abychom něco takového čekali, i když lidé začínají lézat... Člověk ale nelétá jako orel, spíš jako brouk.“⁽³¹⁾

Na počátku války byla Conradova skepse v anglosaském světě ojedinělá. Někteří viděli ve válce dokonce jakýsi pokrok. H. G. Wells** komentoval její vyhlášení chytlavou knížkou *Válka, která bude znamenat konec válek*. Když ale přišlo příměří, pokrok jako něco nepřetržitého a téměř nevyhnutelného, jak mu rozumělo minulé století, se vytratil. Roku 1920 prohlásil známý klasický filolog J. B. Bury v knize *Myšlenka pokroku*, že pokrok odumřel. „Na jeho místo nastoupí jako vůdčí princip dějin nová idea... Což nevyplývá ze samého pojmu pokroku, že jeho stimulační hodnota je pouze relativní a odpovídá jen určitému nepřilíš vyspělému stupni civilizace?“⁽³²⁾

To, co likvidovalo představu spořádaného neanarchického pokroku, byl prostě neuvěřitelný rozsah ohavností, kterých se za čtyři roky dopustila civilizovaná Evropa. Nikdo, kdo jen trochu znal fakta, nebyl na pochybách, že došlo k nepředstavitelné mravní degradaci, jež neměla obdoby. Winston

* *Bertrand Russell* (1872–1970), anglický filozof a matematik. Spolu s A. N. Whiteheadem je zakladatelem moderní matematické logiky. Jeho práce z oboru etiky a pedagogiky (*Manželství a mravnost, O výchově, zejména v raném dětství, Proč nejsem křesťanem*) se vyznačují ateistickým liberalistickým zaměřením. V roce 1950 obdržel Nobelovu cenu za literaturu.

** *Herbert George Wells* (1866–1946), anglický spisovatel, reformistický socialista a člen Fabiánské společnosti. Psal utopie, jako *Stroj času, Válka světů*, realistické romány s autobiografickými rysy (*Příběh pana Pollyho*) a populárně-vědecké knihy s politicky pochůnou tendencí (*Dějiny světa, Věda o životě*).

Churchill si jako ministr války poznamenal někdy v letech 1919–21 na úřední papír tyto věty:

Spojily se v ní hrůzy všech věků a uprostřed těch hrůz se octly nejen armády, ale i celé národy. Mocné a vzdělané státy se bály – a nikoli bezdůvodně – o holou existenci. Ani vládci, ani ovládaní se nezastavili před žádným činem, o němž se domnívali, že by jim dopomohl k vítězství. Německo rozpoutalo peklo a udržovalo jeho plameny; těsně v patách mu však šly zoufalé národy, které byly napadeny, a jejich konečnou touhou bylo pomstít se. Žádný zločin proti lidskosti a mezinárodnímu právu nezůstal bez odvěty a ta často dosáhla větších rozměrů a trvala déle. Žádné příměří nebo klid zbraní nezmírnilo boj armád. Ranění umírali mezi liniemi; mrtví práchnivěli do půdy. Na moři byly potápěny lodi obchodní, neutrální i nemocniční a jejich posádky ponechány osudu nebo vražděny ve vlnách. Byla snaha vyhladovět celé národy bez ohledu na pohlaví a věk až k úplnému podrobení. Dělostřelectvo likvidovalo města a kulturní památky. Ze vzduchu padaly bomby na všechny bez rozdílu. Jedovatý plyn v mnoha podobách dusil a leptal vojáky, vystavené ještě nadto tekutým plamenům. Do nich padali lidé ze vzduchu nebo zvolna hynuli v temných zákoutích moře. Bojová síla armád byla omezena jen počtem mužů válčící země. Evropa a velká část Asie a Afriky se staly jediným velkým bojištěm, na němž se hroutily a z něhož utíkaly ne armády, ale celé národy. Když válka skončila, zjistilo se, že jediné prostředky, kterých civilizované, vědecké a křesťanské státy nepoužily, bylo mučení a kanibalismus. A to jen proto, že jejich užitek byl pochybný.⁽³³⁾

Jak Churchill správně napsal, těchto hanebností se dopustily „mocné a vzdělané“ státy. Ostatně se to také vymykalo možností sebezkaženějších jednotlivců. Je všeobecně známo, že se lidé chovají zvláště krutě a bezohledně zpravidla nikoli ze zjevné zloby, nýbrž z rozběsněné touhy po spravedlnosti. Oč víc to platí o zákonně ustavených státech, které vládou veškerou zdánlivou autoritou parlamentů, sněmoven a soudů! Ničivá síla sebeničemnějšího jednotlivce je malá, ale i u benevolentního státu je téměř bez hranic. Povolte státu, aby se rozvinul, a jeho ničivá síla se rozvine stejnou měrou. V předvečer intervence roku 1917 řekl jízlivě americký pacifista Randolph Bourne: „Válka je zdravím státu.“⁽³⁴⁾ Dějiny také trapně dokazují, že kolektivní spravedlnost lze zvládnout daleko hůř než mstu jednotlivých lidí. To měl na mysli prezident Woodrow Wilson, zvolený znovu do funkce ještě na mírové bázi roku 1916, když řekl: „Zaveďte tento národ do války a zapomene, že kdy existovala nějaká snášenlivost... Bezohledná brutalita prostoupí všechna vlákna našeho národního života.“⁽³⁵⁾

První světová válka neobyčejně přispěla k tomu, že se zvětšil rozsah státní moci a tím i její ničivá síla a možnost útlaku. Před rokem 1914 býval státní aparát malý, i když některé jeho složky rostly, a to dost rychle. Oblast skutečné činnosti státu představovala v průměru 5 až 10 procent hrubého národního produktu.⁽³⁶⁾ Roku 1913 tvořil v Americe celkový příjem státu